

КНЯЗІВСТВО ВСЕВОЛОДА ГОРОДЕНСЬКОГО: ДО ПИТАННЯ ПРО ЛОКАЛІЗАЦІЮ

В 2000 році з'явилося друком дві розлогі статті різних авторів, присвячені одному здавалося б другорядному питанню давньоруської історії, на яке ще наприкінці XIX ст. побіжно звернув увагу М.С.Грушевський¹. Перш за все, мова йде про статтю московського дослідника О.В.Назаренка «Городенское княжество и городенские князья в XII в.», в якій детально розглядається питання про походження літописного князя Всеволодка Городенського та локалізації його володінь². Одночасно і незалежно від неї в Україні друком вийшла й наша стаття, в якій містяться одночасно схожі й не схожі спостереження й висновки³. Схожість спостережень двох істориків полягає у констатації того факту, що ідентифікація Всеволода як сина онука Ярослава Мудрого Давида Ігоровича ґрунтується на непорозумінні, – сміливому припущенні автора «Історії Російської» В.М.Татищева, яке за посередництвом редакторів першого видання Радзивіллівського літопису потрапило на сторінки академічного видання історичного джерела, а звідти необачливо перекочувало на сторінки численних праць істориків. Але, автор цієї розвідки, на відміну від О.В.Назаренка не став сміливо й беззаперечно спростовувати припущення В.М.Татищева, а розглянув різні варіанти ідентифікації Всеволода й погодився як з ймовірністю його походження від Давида Ігоровича, так і з числа нащадків Ізяслава Ярославича, на чому саме й наполягає О.В.Назаренко.

В нашій публікації 2000 р. не знайшлося місця питанню про місцезнаходження самих володінь Всеволодка, адже тоді автор цієї статті ще не піддавав сумніву той факт, що вони містилися у північному Погоринні. З огляду на підняті в статті О.В.Назаренка питання й безсумнівне розміщення ним

князівства Всеволодка в Поніманні ми вважаємо за доцільне висловити нашу точку зору й з цього питання.

Літописні списки не дають нам усталеної форми назви володіння Всеволодка, чередуючи в одних і тих же списках назви Городен і Городець. За спостереженнями В.П.Нерознака, зауважу, далеко не повними, давньоруські літописи наводять такі форми цього топоніму: «Городенъ», «Городно», «Городокъ», причому назва «Городець», наприклад, вживається по відношенню до восьми населених пунктів⁴. Крім ототожнення уділу Всеволодка з Городцем у пониззі Горині і Стиру, нам здається ймовірною і ідентифікація його з давньоруським Городном у Чорній Русі. Літописні повідомлення про походи 1127/1128 і 1131/1132 рр. з однаковим успіхом можуть бути віднесені до обох варіантів локалізації цього міста.

Але ж О.В.Назаренко підійшов до вирішення питання про ідентифікацію Городна з усією категоричністю. Він стверджує (правда, не без певних підстав), що в «прип'ятському» Городні «археологічного шару взагалі не було помічено»⁵. Як нам здається, проблема полягає у тому, що локалізація «прип'ятського» Городна не передивлялася з часів М.П.Барсова, який ще в ХІХ ст. запропонував шукати його поблизу с. Городно Брестської обл.⁶ (городище Замчисько на західному березі Городенського озера у 2 км на північний схід від сучасного села), де археологічний шар епохи Давньої Русі дійсно не було знайдено. Очевидно, що М.П.Барсов керувався виключно міркуваннями географічної близькості і співзвуччя назв, але, все-таки, зазначимо, вагався в точності цього визначення). Пізніше його припущення без будь-яких сумнівів було запозичене О.М.Андріяшевим, П.А.Івановим, М.С.Грушевським та багатьма іншими дослідниками⁷. Але перше ж наше звернення до зводу давньоруських городищ О.В.Кузи дало дещо неоднозначний результат. Неподалік від селища Городець Рівненської області на березі р.Горинь збереглося давньоруське городище, при дослідженні якого О.П.Раппопортом були зібрані багаті матеріали Х—ХІІ ст.⁸ Наскільки нам відомо, систематичне археологічне дослідження цього городища так і не було проведено.

Локалізація «прип'ятського» Городна саме в цьому місці виглядає цілком ймовірною (принаймні, більш аргументованою, ніж гіпотеза Н.П.Барсова). Але слід визнати, що з факту існування давньоруського городища і співзвуччя досить поширеного топоніму ще не випливає, що саме це місто було князівським столом в XII ст.

Ще М.С.Грушевський припустив, що до Городенського князівства в XII ст. входили Степань і Дубровиця⁹. Таке припущення пояснюється необхідністю наділити князівськими столами численних синів Всеволодка – Бориса, Гліба, Мстислава. Але аргументи як на користь так і проти такої думки відсутні, оскільки ані Степань ані Дубровиця в 1140 – на початку 1180-х рр. літописами не згадуються, а під 1184 р. в Іпатіївському літописі фігурує князь Гліб Юрійович Дубровицький¹⁰ – без сумнівів, з роду нащадків Ізяслава Ярославича. Такі ж, доволі непевні, в уяві О.В.Назаренко, кордони Городенського князівства на Німані: «за непрямым даними можна гадати, що до його складу входили Волковийськ чи навіть Новгородок»¹¹. Логіка цього припущення та ж сама, що й в Грушевського, – географічна близькість (та, відповідно, однотипність археологічного матеріалу) та необхідність існування як мінімум трьох міст для розміщення в них князівських столів для синів Всеволодка.

Здавалося б, детальний аналіз політики городенського князя дозволить певно визначити місцезнаходження його волості. Але, як це доводять наші спостереження, базою походів городенських князів міг бути як Городен на Німані так і Городен на Горині. В поході Мстислава Володимировича на Полоцьк в 1127/1128 рр. брали участь разом з Всеволодком князі Турова, Володимира, Клечеська, Чернігова¹². Серед учасників походу 1132 р. на Литву згадуються також і київські та чернігівські загони¹³. Сини Всеволодка, Борис та Гліб, були серед союзників Всеволода Ольговича в поході на Галич в 1144 р. разом з загонами чернігівського, волинських, переяславського, смоленського князів¹⁴. Як учасники такої ж широкої коаліції князів Всеволодковичи згадуються і в боротьбі за Київ в 1150—1151 рр.¹⁵, походах на половців

1167¹⁶, 1170¹⁷, 1184 рр.¹⁸, поході на Київ у складі коаліції половецьких, турівських, пінських та інших князів в 1174 р.¹⁹

І, якщо городенські князі згадуються серед найближчих прибічників волинського та київського князя Мстислава Ізяславича²⁰, то цей факт також неможливо використати як аргумент на користь того чи іншого варіанту локалізації Городенського князівства.

Найбільш перспективними нам здаються спостереження О.В.Назаренка над сфрагістичними матеріалами Західної Русі. На продовження гіпотези М.М.Вороніна²¹, О.В.Назаренко проводить паралель між дорогичинськими пломбами «Всеволода—Симеона» з печатками із зображенням св.Симеона і «розквітлого» хреста на зворотному боці, знайденими у Волковийську²². Пломбу з парним зображенням св.Симеона і святого, дуже схожого на св.Гліба²³, (яку, до речі, О.В.Назаренко відносить скоріше до печаток) він ідентифікує з Глібом Всеволодковичем Городенським²⁴. Тому ж Глібу Всеволодковичу О.В.Назаренко приписує кілька печаток знайдених у Києві та Городні з зображенням св. Гліба та «розквітлого» хреста на зворотному боці (№333 Зводу). Брату Гліба, Борису Всеволодковичу, за думкою дослідника, можна приписати знайдену у Новгороді печатку з зображенням св.Бориса і «розквітлого» хреста на зворотному боці (№332 Зводу).

Ці припущення О.В.Назаренко, особливо цікаві для нас з огляду на висунуту нами раніше гіпотезу про приналежність печатки з Дорогобужу (№333 б Зводу) батькові Всеволодка, Давиду Ігоревичу²⁵. Чи не свідчить зображення «розквітлого» хреста на печатках трьох поколінь княжого роду на користь думки про закріплення цього символу як своєрідного геральдичного знаку у нащадків Давида Ігоревича? Знаку саме родового, адже, за спостереженнями того ж О.В.Назаренка, можлива ідентифікація двузубів з клейм на плінфах давньоруських споруд Городна на Німані з конкретними представниками роду городенських князів²⁶.

Та зв'язок «княжої» символіки з клейм на плінфі та цеглі з монументальних споруд Давньої Русі і князями їх замовни-

ками, на якому наголошував ще Б.О.Рибаков²⁷, не здається нам остаточно доведеним, про що писав ще в 20-ті рр. ХХ ст. І.М.Хозеров²⁸. Нарешті, і сама гіпотеза О.В.Назаренко ґрунтується на хиткій основі припущень М.М.Вороніна, який, як альтернативний варіант, пропонував ототожнити власника пломб із зображенням св.Симеона з волинським єпископом Симеоном (1123—1136 рр.)²⁹. О.В.Назаренко таку можливість заперечує, наголошуючи, що Понімання в ХІІ ст. входило до складу Турівської єпархії³⁰. З категоричністю цього твердження погодитися навряд чи можна. Так, Я.М.Щапов, наприклад, вважає що Понімання в ХІ ст. входило до складу Турівської, а у ХІІ ст. – вже Полоцької єпархії³¹, що так само недостатньо аргументовано, як і точка зору О.В.Назаренко. До того ж, сам факт знахідки пломби волинського єпископа у Поніманні, ще не свідчить на користь того, що ця територія входила до складу його єпархії, як входив Дорогичин, принаймні у ХІІ ст., в якому знайдено більшість із згаданих пломб.

Свою аргументацію на користь походження Всеволодка від Ярослава Ярополчича О.В.Назаренко ґрунтує на інтерпретації подій 1116/1117 рр. — боротьбі між Володимиром Мономахом та Ярославом Святополчичем за Волинь. В цілому, весь період після 1113 р. він характеризує як час наступу нового київського князя на турово-берестейські володіння Ярослава Святополчича. В союзі з останнім, як вважає О.В.Назаренко, виступив Гліб Всеславич мінський, який в 1117 р. «бѣше воевалъ Дреговичи и Случескъ пожегъ»³². «Це означає, зауважує історик, що Случеськ та «дреговичи» (тобто, очевидно, Турів у тому числі) до 1116 р. знаходилися вже під владою Києва»³³. Це далеко не беззаперечне твердження, як нам здається, потребує додаткової аргументації від його автора.

Адже, як справедливо зазначав А.К.Зайцев, «уточнення «вси Дреговичѣ»... не охоплює всієї етнічної території дреговичів», і далі конкретизував, що і в літописній статті 1116 р, і в статті 1149 р. з географічного поняття «дреговичи» виключалися території Мінської та Турівської волостей. З цьо-

го А.К.Зайцев робив висновок, що «вси Дрегвичѣ» є ніщо інше, як адміністративна територія з центрами Случеськ та Ключеськ³⁴. Він висунув припущення, що на межі XI—XII ст. цю волость в умовне володіння отримав Олег Святославич, і після його смерті її тримали його нащадки³⁵.

Текст літописної статті з описом походу Мономаха на Гліба Мінського 1116/1117 р. підтверджує це припущення А.К.Зайцева: «Володимеръ же надѣяся на Бога и на правду поиде къ Смоленську съ сынъми своими и с Давыдомъ Святославичемъ и Ольговичи и взя Вячеславъ, Ръшю и Копысу, а Давыдъ съ Ярополкомъ оузья Дрюютескъ на шить, а Володимеръ самъ поиде къ Смоленську»³⁶. Отже, по-перше, серед учасників походу згадуються Ольговичі, тобто ймовірні постраждалі від набігу Гліба. По-друге, Мономах вирушив зі своєю дружиною не до розореної волості (як вчинив би її володар), а до *свого* Смоленська, залишивши загопи союзників діяти неподалік від їх власних володінь. Ті, трошки просунувшись на північ, взяли Друцьк, Оршу, Копису.

Беззаперечно, що, як сюзерен Ключеської та Случеської волості, Мономах був зобов'язаний допомогти своїм васалам – Ольговичам. Результатом цієї допомоги і був похід на Гліба Мінського, набіг якого, скоріш за все, мав собі за мету лише звичайний грабунок. Але ж, чи не належали ці території його батьку ще до того, як Всеслав Брячиславич втрутився у боротьбу з Ізяславом Ярославичем? В такому випадку, Гліб, ймовірно, намагався відновити отчинні володіння за рахунок Ольговичів, розраховуючи, можливо, що Мономах не виступить на їх підтримку.

Не на користь можливості союзу між Глібом Всеславичем і Ярославом Святополчичем свідчать і деякі інші обставини. О.В.Назаренко намагається зобразити сам факт виділення уділу для Всеволодка з володінь Ярослава Святополчича як ворожий тому акт. Але, якщо визнати версію походження Всеволодка від Ярослава Ярополчича, то слід погодитися з тим, що Гліб Всеславич мав би бути природним союзником Всеволодка. – Гліб був одружений на донці Ярослава Яропо-

лчича (сам О.В.Назаренко згадує, що вона померла в 1158 р. у віці 85 років³⁷. – Це означає, що шлюб мав відбутися задовго до 1116 р.), а сам Гліб мав би бути зацікавлений у союзі з власним шурином³⁸. О.В.Назаренко відмічає, що виділення уділу Всеволодку відбулося після 1117 р., оскільки він не згадується серед учасників походу на Гліба – в силу помічених нами, та й згаданих самим О.В.Назаренко, можливих близьких родинних зв'язків між Всеволодком та Глібом, висновок не зовсім логічний. До того ж, в літописному повідомленні про шлюб Всеволодка і доньки Мономаха, Всеволодко ще не названий Городенським, що, як раз, справді, і свідчить про те, що Городенське князівство він дійсно отримав пізніше.

Звернемо увагу ще на цілий ряд обставин, що суперечать гіпотезі О.В.Назаренка. По-перше, якщо погодитися з думкою, що виділення волості Всеволодку за рахунок Ярослава Святополчича було здійснено для послаблення останнього, ми змушені будемо визнати, що погоринське Городно теж могло бути виділено із турово-пінських володінь Ярослава. Це тим більш би його послаблювало, що північне Погориння знаходиться набагато ближче до Києва, в той час як поніманський Городен лежав в землях неспокійних ятвягів і потребував постійної уваги значних військових сил. До речі, саме в силу цієї обставини, навряд чи була б можливою така активна участь синів Всеволодка в боротьбі за Київ в 40—70-ті рр. XII ст. Понімання надто вже віддалено і тим ще більш вразливе від постійних набігів ятвягів, для того, щоб регулярно відволікати князівські дружини для далеких походів. По-друге, якщо визнати, що поніманське Городенське князівство було справді виділене Всеволодку з Волинської волості Ярослава Святополчича, як це стверджує О.В.Назаренко, той цей факт спростовує всі його ж власні аргументи проти того, що Понімання на початку – в середині XII ст. відносилось до волинської єпархії.

Взагалі, утвердження у вітчизняній історіографії уявлення про багату історію Городенського князівства у Поніманні під владою нащадків Давида Ігоревича пов'язане переважно із

білоруськими археологами та істориками. Але, попри уніфікацію східноєвропейської історіографії за радянських часів з 30-х рр. ХХ ст. білоруська наука зберегла певні специфічні риси. В галузі медієвістики до них можемо віднести теорію безперервного розвитку білоруської державності від Полоцького князівства до так званої «Білорусько-Литовської» держави – Великого князівства Литовського. Центральне місце в цій теорії займала, як це не дивно, саме Поніманська Русь, яка з кінця ХІІІ ст. поступово перетворилася на один з центрів формування литовської держави. Тому було проголошено, що в ХІІІ ст. сюди перемістився із занепаłego Полоцька центр білоруської державності. А для того, щоб пов'язати його саме із східнослов'янськими князями свідомо підбиралися певні матеріали на користь існування могутнього Городенського князівства у ХІІ ст.³⁹ Дивно, що результати цих політизованих досліджень білоруських вчених некритично сприймаються істориками інших країн.

Цікава дискусія розгорнулася у літературі навколо ще одного Городна, згаданого у іншому джерелі, – «Слові о полку Ігоревім»: «..Двина волотом течеть онимъ грознымъ полочаномъ подъ подъ кланкомъ поганыхъ. Единъ же Изяславъ, сынъ Васильковъ, позвони своими острыми мечи о шеломи литовскія, притрепа славу дѣду Всеславу, а самъ подъ чръленими щиты на кровавѣ травѣ притрепанъ литовскими мечи.. Не высь тѣ брата Бречислава, ни другаго а Всеволода, единъ же изрони жемчужну дѣшу изъ хвара тела чресь злато ожереліе. Унылы голоси, пониче веселіе. Трубы трубятъ городеньскіи»⁴⁰. Справа ідентифікації цього Городна ускладнюється ще й тим, що самі герої цього фрагменту – Изяслав Василькович, брати Брячислав та Всеволод майже невідомі за літописами. З того, що цей фрагмент присвячено полоцьким Всеславичам, дослідниками робиться висновок про їх приналежність саме до цієї гілки Рюриковичів; але зараховують їх як до нащадків Святослава Всеславича⁴¹ або Гліба Всеславича⁴².

У Іпатіївському літописі під 1180 р. згадується Андрій Володшич та його «синовець» Изяслав: «и придоша Полоть-

скии князи въ сретеніе помагающе Святославоу: Васильковича Брячислав из Витевьска, брат его Всеслав с Полочаны, сними же бяхоуть и Лиць, и Литва, Всеславъ Микоуличъ из Логожеска, Андрѣи Володьшичь и сыновець его Изяславъ и Василько Боряцьславичь»⁴³. В.Є.Данилевич, який перший звернув увагу на цей фрагмент, визнав згаданого тут Ізяслава, як племінника Андрія Володшича⁴⁴, батьком якого О.П.Комлен та К.К.Білокуров вважають Василька Володарійовича⁴⁵. Насправді, цей фрагмент майже нічого не пояснює, адже згаданий у ньому Андрій Володшич – особа не менш загадкова. Наприклад, зовсім незрозуміло ім'я його батька – Володимир, Володар чи Всеволод? Загадкова генеалогія героя «Слова» накладається на незрозуміле місце у літописі... Це тим більш дивно, що події, пов'язані із згадкою Ізяслава Васильковича у «Слові», за думкою його автора мали бути дуже широко відомі на Русі (принаймні літописцеві). Адже скупа згадка літописця ще може бути пояснена, – надто вже подрібнилися удільні полоцькі роди, щоб згадувати кожен з них у далекому київському літописі.

До сумнівних місць повідомлення «Слова» належить і згадка Городна, чи, принаймні його сурм. Досі майже всі коментатори пов'язували згадку «Трѹбы трѹбятъ городеньскіи» з особою Ізяслава Васильковича. Серед численних варіантів локалізації можна згадати найменш, здається, коректну але й найбільш цікаву для нас думку Д.М.Дубенського про тотожність його з Городном між річками Стрий та Горинь⁴⁶. Дуже поширена версія, що у цій фразі «Слова» згадано Городно на Німані⁴⁷. Нарешті, частина дослідників вважають, що цей Городен було розміщено десь поблизу Мінська⁴⁸. С.І.Котков припускав, що мова йде про Городенськ поблизу Рильська, згаданий у Рильській писцевій книзі під 1625/1626 рр.⁴⁹ Крім цих версій, існує ще декілька варіантів локалізації⁵⁰. Як видно з нашого короткого нариса, справа із Городном «Слова» так само заплутана, як і з ототожненням волості Всеволодка.

Але, деякі аргументи на користь існування Городця під Мінськом все ж таки є. Так, вже згаданий нами каталог дав-

ньоруських городищ О.В.Кузи дає великий перелік пам'яток домонгольського часу, які зберігли назви Городок-Городище⁵¹. Навколо Мінська – це селища Городок (№313 Каталогу), Городище (№203), Семков Городок (№216), Городище-Строчицьке на р.Менка (№340), Городище (№341); Городище (№209) в урочищі Городок на р.Беризіна; Городище-Городок (№343) на середній Птичі, все – Мінська обл.; селище Городок на правому березу Дніпра (№193) – Гомельська обл.; Городище (№278) – с.м.т. Брестської обл. Нарешті, чи не може це бути Новогрудок (№282) – місто Гродненської обл., який вперше згадується під 1235 р. під назвою Новгородок, але археологічні дослідження якого виявили матеріали X–XII ст.⁵²

По-друге, під 1162 р. у Іпатіївському літописі згадується Городець та його князь з полоцької династії Володар Глібович, син Гліба Всеславича⁵³, про якого трошки раніше (1159 р.) літописець сказав: «а Володарь.. ходяше подъ Литвою в лѣсѣху»⁵⁴. Та й в оповіді 1162 р. про похід Рогволда на Городець, місто Володаря, останній «выступи на нь из города с Литвою»⁵⁵. Загубивши в 1159 р. мінський стіл, Володар, судячи з усього, закріпився у Городці, про який можемо з літопису дізнатися лише, що він лежав у землях населених литовцями і у «лѣсѣху» – не в межах ополля, тобто далеко у бік Новогрудку від Мінська. Ні про яке володіння Володарем Городном на Горині мова йти не може, – це дуже далеко від зони розселення литовських племен. А от щодо німанського Городна, чи Новогрудка категорично заперечити не можемо. Хоча, Л.В.Алексеев звертає увагу на той факт, що Рогволд полоцький після поразки під Городцем сховався у Случеську, тобто це місто сусідило з волостю Володаря⁵⁶. – Твердження не безсумнівне, адже літописець радше мав на увазі той факт, що розбитий Рогволд вже не наважився показатися у Полоцьку: «а Полотьскү нѣ смѣити, занеже множество погине Полотчанѣ. Полотчане же посадиша в Полотьски Василковича»⁵⁷.

Пізніше, вже 1167 р. Володар спробував вибратися з литовських лісів, – він захопив Полоцьк, але зазнав поразки

під Вітебськом та втік: «и не постигоша ихъ, но по лѣсу блудящихъ много поимаша»⁵⁸. Можливо, він повернувся у свій Городець, – але літопис більше його не згадує. Можливо, Андрій Володшич був сином Володаря Городоцького, а Ізяслав, – племінником? Напевно стверджувати це не можна. Адже, повертаючись до згадки про них у Іпатіївському літописі під 1180 р., можемо помітити деякі розбіжності з інформацією про володіння Ізяслава Васильковича у «Слові» та про Городоцьку волость у літописі. Так у літописній оповіді 1180 р. литовці виступають союзниками полоцьких князів, а не Андрія Володшича та його стрія Ізяслава. Тим більш, що Ізяслав Василькович у «Слові» гине від рук литовців, проти загрози яких він наодинці і бореться. Як це можна співставити з інформацією про «литовську» волость Володаря Глібовича?

Крім того, дослідники немов би не помічають, що цитований нами вище фрагмент, який вони зазвичай і аналізують, на цьому не уривається: « Трубы трувятъ городеньскіи. Ярославѣ и вси внѣце Всеслави! Уже понизите стязи свои, вонзите свои мечи верезени, уже бо выскочисте изъ дѣдней славѣ. Вы бо своими крамолами начясте наводити поганья на землю Рускую, на жизнь Всеславлю»⁵⁹. Як нам здається, автор «Слова», згадуючи «трубы трувятъ городеньскіи», натякає саме на чвари між нащадками Всеслава і згадує приведені нами обставини походу Рогволда на Володаря. Фрагмент із згадкою Ізяслав Васильковича, братів Брячислава та Всеволода (з тексту зовсім не впливає, що вони були рідними братами Ізяслава) має абсолютно самостійне від «городенських труб» значення, зрозуміле, кращим разом, лише самому автору «Слова». Нажаль, вкотре мусимо констатувати, – «Слово о полку Ігоревім» нічого не роз'яснює у літописі, а радше заплутує дослідників з історії Русі, – навряд чи подальше його використання як історичного джерела буде конструктивним.

Головний висновок, який ми можемо зробити з нашої критичного розгляду гіпотези О.В.Назаренко – у нас поки що немає переконливих аргументів на користь остаточної іден-

тифікації як самого городенського князя, так і локалізації його князівства. Незважаючи на всі вищенаведені аргументи проти гіпотези О.В.Назаренка, автор цього дослідження визнає як ймовірність походження Всеволодка з лінії нащадків Ізяслава Ярославича, так і ймовірність того, що йому належало саме Понімання. Але, як нам здається, історик має уникати категоричності висловлювань, адже наука навряд чи виграє від того, що місце однієї слабо аргументованої теорії заступить така ж саме інша⁶⁰. В науці завжди має залишатися місце для сумнівів та пошуків.

1 Грушевський М.С. Волынский вопрос 1087—1102 гг. // Киевская старина (далі – КС) – №4. – т.XXXIII – К.,1891 – С.2-55; №5. – т.XXXIII – К.,1891. – С.259-272 (див.: С.267).

2 Назаренко А.В. Городенское княжество и городенские князья в XII в. // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1998. Памяти чл.-кор. РАН А.П.Новосельцева. – М.,2000. – С.169-188.

3 Плахонін А. Всеволодко Городенський: Василь Татишев та джерела до вивчення генеалогії Рюриковичів // Записки наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2000. – Т. ССXL. – С.219—235.

4 Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. – М.,1983. – С.62-63.

5 Назаренко А.В. Городенское княжество... – С.176.

6 Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. – Варшава, 1885. – С.122. Що цікаво, сам М.П.Барсов називав Всеволодка онуком (а не сином) Давида Ігоревича, що, як нам здається, вдало ілюструє ступінь його знайомства з історичною літературою.

7 Андрияшев А. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. – К.,1887. – С.34; Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. – Одесса, 1895. – С.74; Грушевський М.С. Історія України–Руси. – К.,1892. – Т.ІІ. – С.301-302; Котляр Н.Ф. Формирование террито-

рии и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX – XIII вв. – К., 1985. – С.55.

8. Куза А.В. Древнерусские городища X—XIII вв. Свод археологических памятников. – М., 1996. – №899. – С.165. А.В.Куза посилається на: Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957. – С.35; Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X— XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР (далі – МИА). – М., 1967— №140. – С.76,225.

9. Грушевський М.С. Історія України – Руси... – Т.ІІ. – С.302.

10. Ипат. – Стб.631.

11. Назаренко А.В. Городенское княжество... – С.184.

12. Ипат. – Стб.292.

13. Ипат. – Стб.294.

14. Ипат. – Стб.315.

15. Ипат. – Стб.410, 413, 424, 426—427, 433.

16. Ипат. – Стб.528.

17. Ипат. – Стб.538.

18. Ипат. – Стб.631.

19. Ипат. – Стб.574.

20. Ипат. – Стб.547-548, 533 и др.

21. Свого часу, М.М.Воронін висунув думку про приналежність сину Давида Ігоревича, Всеволодку, декількох пломб із зображенням св.Симеона, знайдених у Дорогочині (Воронин Н.Н. Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932—1949 гг.) // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. – Т.3. – М., 1954. – С.146). Зроблено це було на основі ідентичності ряду князівських знаків клейм на плінфі давньоруських будівель Гродно на Німані і на дорогичинських пломбах. М.М.Воронін припускав, що християнським покровителем Всеволодка був св.Симеон Богоприємець. Ця думка ґрунтувалась на ідентифікації уділу Всеволодка з Городном на Німані.

22. Зверуго Я.Г. Древний Волковыск X—XIV вв. – Минск, 1975. – С.134. Рис.40; Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси. Печати X – начала XIII вв. – М., 1970. – Т.1. – №326.

23. Болсуновский К.В. Дрогичинские пломбы. // Нива. – К., 1894. – Ч.1. — Табл. XX, е.

24. Назаренко А.В. Городенское княжество... – С.185—186.
25. Плахонін А. Давньоруська провінційна династія в світлі сфрагістичних джерел (Ігор Ярославич та його нащадки) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук, професора Володимира Олександровича Замлинського (далі – СІД). – К., 2001. – Число 6(7). – Ч.1. — С.136—152.
26. Назаренко А.В. Городенское княжество... – С.186—187.
27. Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси // СА. – М.;Л.,1940. – Вып. VI. – С.227—257.
28. Хозеров И.М. Памятники зодчества XI—XII вв. в Полоцке // Хозеров И.М. Белорусское и Смоленское зодчество XI—XII вв. – Минск, 1994. – С.38—40.
29. Воронин Н.Н. Древнее Гродно... – С.146.
30. Назаренко А.В. Городенское княжество... – С.185.
31. Щапов Я.Н. Государство и церковь в Древней Руси XI—XIII вв. – М.,1989. – С.35, 49.
32. Ипат. – Стб.282.
33. Назаренко А.В. Городенское княжество... – С.180.
34. Зайцев А.К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X—XIII вв. – М.,1975. – С.105.
35. Там само – С.108-109.
36. Ипат. – Стб.282-283.
37. Ипат. – Стб.492; Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. – М.,1963. – С.168; Назаренко А.В. Городенское княжество... – С.180.
38. Однак, побіжне свідчення на користь родинних зв'язків між Глібом Мінським та Всеволодком (нібито останній дійсно був братом Анастасії Ярополковни) існує. Один з синів Гліба носив ім'я Всеволода – нетипове для полоцьких князів XI – першої половини XII ст. Але, двоє його інших синів отримали імена Ростислава та Володаря, – нетипові як для гілки предків Гліба Всеславича, так і їх матері – Анастасії Ярополковни, але поширені у лінії галицьких Ростиславичів (сам Ростислав Володимирович та його син Володар Ростиславич).
39. Дивись про це в: Ермаловіч М. Старажытная Беларусь. Полацкі і Навагародскі перыяды. – Мінск, 2001; Гісторыя Беларусі.

– Т.1. Старажытная Беларусь. Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. – Мінск, 2000. Ідею князювання Всеволодка у Поніманні розділяе й білоруський археолог П.Ф.Лисенко (Лысенко П.Ф. Туровская земля IX – XIII вв. – Минск, 2001. – С.14 та карта на С.13 (Рис.1), де територія Понімання занесена до переліку втрат Турівської землі в XII—XIII ст.), хоча й не наводить у своїх монографіях жодних доказів на користь цієї своєї точки зору.

40. **Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святъслава, внука Ольгова** // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». – СПб.,1995. – Т.1. – С.13.

41. Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV в. – К.,1896. – С.99; Махновець Л.Є. Про автора «Слова о полку Игоревім». – К.,1989. – С.111 та ін.

42. Загорульский Э.М. Об одном полоцком сюжете в «Слове о полку Игоревом» // Вестник Белорусского государственного университета. – Минск, 1985. – Серия 3. №3. – С.75-77 та ін.

43. Ипат. – Стб.620.

44. Данилевич В.Е. Указ. соч. – С.99.

45. Бібліографію цього питання див.: Творогов О.В. Изяслав Василькович // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». – Т.2. – СПб.,1995. – С.275-276.

46. Дубенский Д.М. **Слово о плъку Игореве, Свтъслава пѣстворца старого времени** / Объясненное по древним письменным памятникам магистром Д.Дубенским. – М.,1844. – С.182.

47. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М.,1946. – С.374; Мюллер Л. Заметки о «Слове о полку Игореве» // Мюллер Л. Понять Россию: историко-культурные исследования. – М.,2000. – С.210 та ін.

48. Загорульский Э.М. Указ. соч. – С.76; Махновець Л.Є. Вказ. пр. – С.111 та ін.

49. Котков С.И. Из старых южновеликорусских параллелей к лексике «Слова о полку Игореве» // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы. XVII. – Л.,1961. – С.70. Зауважимо, що зараз цілий ряд давньоруських городищ поблизу Рильську може бути ідентифікований з цим топонімом: селища Городище та Городенськ Курської обл. (див.: Куза А.В. Указ.

соч. – С.177—178 (№1006, 1016)).

50. Бібліографію див.: Творогов О.В. Городец (или Городно, Городен) // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». – Т.2. – СПб.,1995. – С.49-50.

51. Куза А.В. Указ. соч. – М.,1996.

52. Гуревич Ф.Д. Некоторые итоги археологического исследования детинца древнего Новогрудка // КСИА – Вып.139. – М.,1974.

53. Ипат. – Стб.519.

54. Ипат. – Стб.496.

55. Ипат. – Стб.519.

56. Алексеев Л.В. Полоцкая земля (Очерки истории Северной Белоруссии в IX-XIII вв.) – М.,1966. – С.184.

57. Ипат. – Стб.519.

58. Ипат. – Стб.527.

59. Слово о плъкѹ Игоревѹ, Игоря, сына Святъслава, внука Ольгова ... – С.13.

60. Категоричність поглядів О.В.Назаренка ще й тому здається нам небезпечною, що вже з'являються статті інших авторів, які сприймають його сміливі припущення, як аксіому (див., зокрема: Пятнов А.П. Киев и Киевская земля в 1167—1169 г. // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – 1(11). Март 2003. – С.15-16).

